

УДК 284.37

**Л. І. Бородинська,***кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарно-соціальних дисциплін**Рівненського інституту ВНЗ «ВМУРЛ «Україна»*

## **ДОСВІД ОБ'ЄДНАВЧИХ ПРОЦЕСІВ СПІЛЬНОТ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН І БАПТИСТІВ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.**

*У статті досліджено об'єднавчий процес євангельських християн і баптистів у спільну інституцію. З'ясовано чинники, що сприяли спільній діяльності: теологічна близькість, стихійне об'єднання в роки окупації, вплив влади на об'єднавчі процеси протестантів.*

**Ключові слова:** протестанти, євангельські християни, баптисти, Союз євангельських християн-баптистів.

## **ОПЫТ ОБЪЕДИНИТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ СООБЩЕСТВ ЕВАНГЕЛЬСКИХ ХРИСТИАН И БАПТИСТОВ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ ХХ В.**

*В статье исследовано объединительный процесс евангельских христиан и баптистов в совместную институцию. Выяснено факторы, способствующие совместной деятельности: теологическая близость, стихийное объединение в годы оккупации, влияние власти на объединительные процессы протестантов.*

**Ключевые слова:** протестанты, евангельские христиане, баптисты. Союз евангельских христиан-баптистов.

## **THE EXPERIENCE OF MERGING PROCESSES OF EVANGELICAL CHRISTIAN BAPTISTS IN THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY**

*In the article it was investigated the process of merging Evangelical Christian Baptists into common institution. The causes which had developed the joint activities were distinguished. They were theological closeness, the union in the period of occupation, the governmental impact on merging processes of Protestants.*

**Key words:** Protestants, Evangelical Christians, Baptists, Union of Evangelical Christian Baptists.

27 жовтня 2014 р. виповниться 70 років діяльності євангельських християн і баптистів у спільному союзі. Сьогодні євангельські християни-баптисти є однією із найпотужніших протестантських конфесій в Україні, яка представлена Всеукраїнським союзом церков євангельських християн-баптистів, Братством незалежних церков та місій євангельських християн-баптистів України, Радою церков євангельських християн-баптистів в Україні. Інституційні трансформації, зростання чисельності означеної конфесії у незалежній Україні, утвердження її теологічних поглядів актуалізують наукові дослідження минулого євангельських християн-баптистів, зокрема процеси їх об'єднання.

Питання міжконфесійних відносин стояли у полі зору низки вітчизняних вчених. Зокрема, об'єднаних процесів євангельських християн і баптистів торкалися І. Саламаха, Т. Грушева, І. Шостак; В. Войналович та Я. Стоцький дослідили державну політику щодо протестантських конфесій у 40-х роках, Р. Сітарчук проаналізував політику влади щодо протестантів у 20-х роках; загальний огляд історії євангельських християн-баптистів у тому числі й міжконфесійних відносин здійснили Ю. Решетніков та С. Санніков.

Метою нашої статті є виявити і дослідити чинники об'єднання євангельських християн і баптистів у спільну структуру.

Об'єднанчі процеси євангельських християн і баптистів перейшли на рівень практичної реалізації у середині 40-х років ХХ ст. Так, 26–29 жовтня 1944 р. у Москві відбулася Всесоюзна нарада євангельських християн і баптистів, на якій були присутні 45 делегатів. Саме на цій нараді відбулося створення Союзу євангельських християн і баптистів (з 1 січня 1946 р. – Союз євангельських християн-баптистів). Положення про Союз, прийняте на нараді, не передбачало скликання з'їзду, а його функції переходили до Всесоюзної ради євангельських християн і баптистів (ВРЄХБ). До складу цього керівного органу увійшло четверо євангельських християн і четверо баптистів. Щоправда євангельські християни зайняли ключові позиції у керівництві союзу: Я.І. Жидков – голова Союзу, О.В. Карєв – секретар, що згодом позначилося на догматиці союзу, яка стала тяжіти до поглядів євангельських християн.

До створення спільного союзу не всі представники євангельських християн і баптистів поставилися схвально. У другому номері друкованого органу СЄХБ «Братському віснику» (почав видаватися у 1945 р.) уже містилася стаття під назвою «Авторитетність Всесоюзної наради євангельських християн і баптистів». У ній ішлося про значи-

мість рішень, прийнятих нарадою, у досвідченості і духовності учасників цього форуму [2, с. 18–20]. Задля виховання віруючих на ідеях спільності у 1945 р. було впроваджено святкування 27 жовтня Дня єдності. «Братський вісник», як орган, що мав репрезентувати ідеологію Союзу, друкував відгуки різних громад про відзначення Дня єдності, відомості про «радісне і благословенне» приєднання до союзу інших протестантських течій.

Попри зусилля керівництва Союзу об'єднати євангельських християн і баптистів, у середині 40-х років виникла течія «чистих баптистів», яка заперечувала об'єднавчі процеси. Її послідовники були не чисельними і вели свою роботу переважно в громадах на сході України. Невдовзі діяльність цієї течії призупинилася через недостатню організованість.

Незважаючи на такий поодинокий спротив об'єднанню, євангельським християнам і баптистам вдалося утвердити свою єдність. Цьому сприяла низка чинників. Передусім, на нашу думку, варто вказати на ініціативи до об'єднання, які існували у середовищі євангельських християн та баптистів у минулому і набули свого апогею у 20-х роках ХХ ст. Об'єднанню могла сприяти віровизнаннева близькість двох течій, а їх перші кроки на зустріч один одному полягали саме в узгодженні певних розбіжностей.

Видимі відмінності цих двох течій протестантизму полягали, перш за все, в питаннях внутрішнього устрою та культової практики. На початковому етапі існування євангельських християн участь у хлібопереломленні могли брати люди, які систематично відвідували громаду і вважали себе сповідниками євангельських християн. У баптистів право на хлібопереломлення мали тільки охрещені у дорослому віці члени громади. Євангельські християни пішли на поступки баптистській традиції лише у 1907 р. Вони впровадили хрещення (хоча й не зробили його обов'язковим) та інститут пресвітерів. Щоправда, остання позиція приймалася євангельськими християнами за умови, що першочергове значення в житті спільноти відіграватиме загальне зібрання, а не пресвітери [17, с. 4–5].

Євангельські християни мали більш демократичний релігійний інститут та дисципліну, ніж баптисти, які надавали особливого значення релігійній ієрархії. Так, обряди хрещення, євхаристії, шлюбу у євангельських християн за дорученням громади міг здійснювати рядовий член церкви, а у баптистів обрядодійства виконував виключно офіційно обраний громадою і рукопокладений пресвітер. У процесі обряду хрещення у баптистів молитву з покладання чи підняттям рук

здійснював пресвітер, євангельські християни такого не практикували. У євангельських християн, на відміну від баптистів, пресвітер здійснював не наглядацьку, а виховну функцію [9, с. 252]. Вирішальну роль в організаційних питаннях євангельських християн відіграла церковна або братерська рада, при чому не було обов'язково, щоб її очолював пресвітер.

Розбіжності в питання внутрішнього устрою та культової практики мали догматичне підґрунтя. На будову віровчення баптистів справили вплив часткові баптисти (партикулярні), які стверджували, що спасіння дається лише для обраних, передвизначених Богом людей. У формуванні ж поглядів євангельських християн значну роль відіграли загальні баптисти (генеральні), які вважали, що спасіння дається кожному бажаючому [7, с. 83]. Таким чином, теологічне коріння баптистів сягало кальвіністської доктрини провіденціалізму, а євангельські християни дотримувалися армініанської ідеї вільної волі. На світовому рівні євангельських християн сприймали як звичайних загальних баптистів. Тому структурне єднання євангельських християн і баптистів було цілком закономірним явищем і призвело до бажання повного порозуміння та пошуку компромісу в догматичних питаннях.

Євангельські християни і баптисти у минулому вже мали об'єднавчий досвід. Невдалі спроби їх об'єднання в умовах Російської імперії були у 1884 р., 1898 р., 1903 р. та 1905 р., коли вперше було використано назву спільноти «євангельські християни-баптисти».

Ідея об'єднання поставала також 1917 р., коли у середовищі баптистів з'явилася група «молодих» на чолі з П. Павловим і М. Тимошенком [14]. У період жовтня 1919 – січня 1920 рр. тривала підготовка до об'єднавчого з'їзду, в процесі якої необхідно було узгодити особливості діяльності спільного союзу і питання культових відмінностей.

Відтак, на зустрічі представників Союзу євангельських християн і Союзу баптистів у Петрограді у січні 1920 р. було прийнято рішення про назву об'єднаної релігійної організації: Всеросійський союз євангельських християн і баптистів. Громади самостійно визначалися чи носити попереднє найменування, чи змінити його. Питання культової практики було вирішено таким чином: хрещення, хліболамання і вінчання здійснюють рукопокладені пресвітери, але у випадку відсутності таких, за дорученням громади обряди могли здійснювати і нерукопокладені члени церкви. В обох випадках дії служителів мали вважати легітимними. Також однакову силу мали обряди хрещення і вінчання не залежно від того чи відбувалися вони з покладанням

рук на охрещених і наречених, чи ні. Причастя могло здійснюватися як шляхом ламання хліба на дрібні частинки, так і ламання його пресвітером на дві-три частини і подальше відламування невеликого шматка кожним учасником священнодії [1, с. 25–29]. Таким чином, спільно вироблені рішення євангельських християн і баптистів щодо співжиття в об'єднанні мали демократичне підґрунтя і усували суперечності у релігійній практиці.

Під час наради представників євангельських християн і баптистів у 1944 р. майбутній голова ВРЄХБ Я.І. Жидков у виступі про доцільність об'єднання союзів посилався на рішення з'їзду 1920 р. Саме вони і лягли в основу Положення про Союз євангельських християн і баптистів (1944 р.). Однак, на відміну від рішень 1920 р. у Положенні 1944 р. здійснено спробу уніфікувати назву місцевих громад (відповідно до назви союзу) та релігійні практики. Зокрема, Положення рекомендувало у всіх церквах здійснювати хрещення і вінчання з покладанням рук на охрещених і наречених, розуміючи цю дію просто як вид урочистої молитви з благословенням. Якщо охрещених було більше ніж двоє, то така молитва мала здійснюватися шляхом піднімання рук над охрещеними. Під час хлібопереломлення з метою дотримання гігієни та зручності рекомендовано хліб ламати на багато маленьких шматочків для споживання учасниками священнодії [1, с. 33–34].

Попри те, що у 1920 р. євангельські християни і баптисти дійшли компромісу у ключових культових питаннях, а з'їзд Всеросійського союзу баптистів (1920 р.) шляхом голосування підтримав резолюцію про злиття двох союзів під однією назвою, об'єднання все ж не відбулося. У наступні роки взаємини між євангельськими християнами і баптистами лише погіршувалися.

Однією з причин припинення діалогу, на нашу думку, стали незволені позиції старої генерації баптистів, яку очолював голова Всеросійського союзу баптистів Д. Мазаєв. Старе покоління баптистів проголошувало відсторонення від суспільних процесів і зосередження лише на духовному умиротворенні [14]. А євангельські християни пропагували відкритість до духовного реформування та спілкування із зовнішнім світом. Це виявилось у проголошенні на початку 20-х років ХХ ст. лояльного ставлення до влади та визнанні обов'язку служби в армії й спробі І.С. Проханова налагодити зв'язки із «Живою церквою» (православ'я), а також соціально-побутовому вченні євангельських християн, яскраво виписаному в статті І.С. Проханова «Євангельський спосіб життя» [3, с. 231–232].

Баптисти ж не схвалювали позиції І.С. Проханова і основи, на яких розвивався Всеросійський союз євангельських християн. Більше того, Всеросійський союз баптистів на з'їзді у 1923 р. навіть ухвалив: «Визнати, що злиття двох союзів в один не можливе, доки на чолі союзу євангельських християн стоїть І.С. Проханов» [16, с. 509]. Водночас баптисти не відкидали злиття союзів, але тільки під їх керівництвом та на їхніх умовах.

Об'єднанню євангельських християн і баптистів намагалися сприяти закордонні центри. Всесвітній союз баптистів у 1922 р. звернувся до обох спільнот із відозвою про налагодження взаємовідносин. Аналізуючи складну політичну ситуацію в СРСР того часу, лідери Всесвітнього союзу баптистів розуміли, що «перед баптистами розгортаються безмежні можливості, якщо вони будуть підтримувати істинно баптистську єдність» [14]. Проте, як бачимо, ця відозва була проігнорована місцевими протестантами.

Об'єднувачі тенденції були характерні і пізнім протестантам Польщі, більшість яких проживало на українських та білоруських територіях. Північна баптистська конвенція США та Американське місійне товариство в особі К. Стшельця сприяли об'єднувачим процесам євангельських християн і баптистів у Польщі. Такі дії мали позитивний результат у 1923 р., коли євангельські християни і баптисти об'єдналися у Союз слов'янських громад євангельських християн і баптистів Польщі [18]. Питання відмінності релігійних практик з'їздом було вирішено відповідно до таких же демократичних принципів, як це намагалися зробити їх одновірці у 1920 р. на українських і російських територіях.

Однак різні підходи у питаннях розвитку релігійних спільнот євангельських християн і баптистів унеможлилювали стабільну й ефективну співпрацю також в умовах Польщі. Л. Шендеровський, ставши президентом Союзу слов'янських громад євангельських християн і баптистів, прагнув одноосібно скеровувати його життєдіяльність, а баптисти хотіли автономного розвитку обох течій у межах спільного об'єднання [19, s. 154]. Спільна організація євангельських християн і баптистів Польщі діяла лише до 1927 р.

Варто зауважити, що гостроту міжконфесійних відносин євангельських християн і баптистів у СРСР спричинював факт взаємопереходу віруючих або розділення громад. Відсутність таких чинників непорозумінь у Польщі зумовлена географією поширення євангельських християн переважно на Волині і Поліссі, а баптистів – у Галичині. Водночас, у євангельських християн склалися напружені взаємини із

близькими за вченням течіями вільних євангельських християн, Союзу церков Христових та п'ятидесятників. Наголосимо, що конфліктні ситуації виникали здебільшого на керівному рівні, а громади на місцях як в Радянському Союзі, так і в умовах Польщі часто співпрацювали [15, с. 25; 8, с. 121–122].

Така співпраця і навіть об'єднання мали стихійний характер, однак ці об'єднавчі процеси «знизу» стали ще одним чинником, який уможливив спільну життєдіяльність євангельських християн і баптистів у майбутньому. Особливу потребу в налагодженні співпраці громади євангельських християн і баптистів відчували у роки Другої світової війни, коли внаслідок окупації було втрачено зв'язки із центрами, багатьох служителів, а часто і всіх чоловіків релігійної громади, забрала війна, коли необхідно було легалізувати свою діяльність в умовах окупаційної влади.

Об'єднання євангельських християн і баптистів часто відбувалося завдяки діяльності мандрівних місіонерів, які просувалися із заходу на схід України, розповсюджуючи духовну літературу і виявляючи розрізнені громади. Так, місіонерам вдалося налагодити зв'язки між громадами євангельських християн і баптистів на Волині, Поділлі, Житомирщині, Київщині, Дніпропетровщині та Кіровоградщині [10, с. 84–87]. Наприклад, об'єднавчі місцеві з'їзди відбулися у 1942 р. в Рівному, Бресті, Києві, Житомирі, Кіровограді, Дніпропетровську [11, с. 70–83]. Для того, щоб зареєструвати ці об'єднання в Рейхскомісаріаті «Україна», необхідно було створити союз, що й намагалися здійснити євангельські християни і баптисти 20 липня 1943 р. у Дніпропетровську.

Протестанти, які знаходилися в умовах польського Генерал-губернаторства також намагалися легалізувати свою діяльність. Зокрема, у серпні 1942 р. у Варшаві відбулася нарада баптистів, євангельських християн та вільних християн, на якій обговорювали структуру об'єднання, статут, і назву, яку пропонувала німецька влада – «Об'єднання ненімецьких євангельсько-вільноцерковних громад (баптистів) у генерал-губернаторстві». Статут об'єднання цих трьох протестантських спільнот був зареєстрований, що дало можливість їх легальної діяльності. Станом на 1943 р. у Генерал-губернаторстві діяло 48 євангельсько-баптистських громад (3159 осіб), до 31 з яких входили українці. [6, с. 222–223].

Чинником, який відіграв вагому роль у життєдіяльності протестантських конфесій, в тому числі і в об'єднавчих процесах євангельських християн і баптистів, стала державна влада. Об'єднання цих

протестантських течій у 1944 р. стало можливим саме завдяки цілеспрямованому сприянню влади. Тоді як у 20-х роках державні чиновники, використовуючи світоглядні розбіжності євангельських християн і баптистів, намагалися роз'єднати протестантську спільноту й унеможливити її зміцнення шляхом об'єднання.

Створена у 1922 р. Антирелігійна комісія при політбюро ЦК ВКП(б) використала відомого протестантського лідера І. Проханова, до якого так упереджено ставилися баптисти, для того, аби внести ще більше непорозуміння і навіть розкол у середовище протестантів. Окрім того, Антирелігійна комісія використала неоднозначне і водночас болюче для протестантів питання військової повинності. Арештований І. Проханов під тиском влади, змушений був написати відозву до євангельських християн про обов'язковість військової служби. Його крок викликав обурення частини послідовників і навіть призвів до відокремлення деяких громад. Ці громади не могли отримати визнання з боку держави, а їх лідери зазнали переслідувань, тому такі віруючі змушені були вливатися до складу Всеросійського союзу баптистів, який визнав військову службу обов'язковою аж у 1926 р. [8, с. 158–162].

У своїй доповіді секретар Антирелігійної комісії, начальник 6-го відділу ОГПУ Є. Тучков писав: «І так євангелісти з баптистами визнали військову службу обов'язковою для всіх своїх членів і цим призвели до розколу у своїх церквах. Це явище, без сумніву, приведе, перш за все, до припинення зростання сектантства і підштовхне їх до морального розкладу» [14, с. 132]. Таким чином влада досягла бажаного результату – ослаблення протестантських течій шляхом їх внутрішнього розколу і взаємного непорозуміння.

Державна влада міжвоєнної Польщі виявляла набагато лояльніше ставлення до протестантських течій, аніж радянська влада. Водночас вона не була зацікавлена у їх дробленні. Роки спільної діяльності євангельських християн і баптистів в одній структурі позначилися виробленням Статуту Союзу слов'янських громад євангельських християн і баптистів, який було зареєстровано у Міністерстві релігійних визнань і народної освіти 1927 р.

Баптисти, вийшовши зі складу союзу, прагнули зареєструвати окремий статут, однак влада не дала на це згоду, оскільки вже існував документ, в якому містилася назва «баптисти». Аби не перешкодити баптистам у легалізації своєї діяльності, євангельські християни у 1930 р. вилучили зі своєї назви слово «баптисти», повідомивши про це міністерство. Однак це не дало бажаних результатів, а Союзу гро-

мад слов'янських баптистів, аби легалізувати свою діяльність довелося організувати Товариство взаємної допомоги баптистів і зареєструвати його в Міністерстві внутрішніх справ [5; 19, s. 322].

У 40-х роках методи впливу влади на протестантські спільноти, зокрема у питаннях їх співжиття трохи змінилися.

По-перше, у роки війни влада намагалася використати релігійний вплив протестантських спільнот на своїх віруючих з метою підняття бойового духу людей, пропаганди військової служби та популяризації захисту Батьківщини. З цією метою влада припинила утиски віруючих і навіть за її ініціативою у травні 1942 р. в Москві було створено Тимчасову раду євангельських християн і баптистів. Рада, до складу якої входили чотири євангельських християнина та чотири баптиста, звернулася до своїх одновірців із закликом захищати Батьківщину. Оскільки деякі члени цього органу на час його створення і підписання відозви перебували в ув'язненні, є підстави, на думку дослідника Ю. Решентікова, вважати, що поява Ради і початок об'єднання євангельських християн і баптистів були ініційовані державною владою [12, с. 166].

По-друге, більшість із протестантських громад, які зберегли своє існування після репресій 30-х років, діяли нелегально. Для їх виявлення, обліку і подальшого контролю необхідно було використати релігійну структуру, якою і став Союз євангельських християн і баптистів. Окрім того, до Радянського Союзу після Другої світової війни, увійшли території, на яких у міжвоєнний період відносно вільно діяло чимало протестантських громад. Більшість із них втратили зв'язки зі своїми попередніми центрами, а об'єднання створені ними в умовах окупації не могли бути визнані радянською владою. Такі громади влада також намагалася включити до єдиної структури. Таким чином, до Союзу євангельських християн і баптистів у 1944 р. увійшли громади євангельських християн і баптистів Західної України і Білорусії, 1946 р. баптисти Закарпаття, 1947 р. громади Союзу церков Христових Західної України і Білорусії (за віровченням і культовою практикою майже не відрізнялися від євангельських християн і баптистів).

Також влада хотіла об'єднати в одній структурі з євангельськими християнами і баптистами й ті протестантські течії, які значно відрізнялися культовою практикою і віровченням. Зокрема, у серпні 1945 р. до Союзу євангельських християн і баптистів увійшли п'ятидесятники: християни віри євангельської та християни євангельської віри, які на відміну від ЄХІБ практикували гласолалію (говоріння незрозумілими мовами під час молитви) і обмивання ніг

перед хлібопереломлення. 1946 р. до Союзу ЄХБ увійшли також громади вільних християн (дарбістів) Закарпаття, які виступали проти обрядів хрещення хліболамання, вінчання, використання музичних інструментів у богослужінні, заперечували будь-які свята. 1947 р. до складу Союзу увійшла також частина євангельських християн в дуці апостольським, котрі не визнавали Трійці (їх називали ще однобожцями чи смородинцями). [4, с. 504–506].

Попри те, що співжиття цих течій у єдиній із ЄХБ структурі регламентувалося документами, укладеними під час їх входження до союзу, відмінна догматика утруднювала порозуміння між різними течіями і призводила до постійних конфліктів у громадах.

Влада з одного боку унеможлиблювала легальне існування протестантських спільнот поза межами Союзу ЄХБ, а з іншого боку сприяла міжконфесійній напрузі всередині цього Союзу. Прикладом такого слугують взаємини ЄХБ і п'ятидесятників, які ускладнювалися бажанням влади асимілювати останніх у складі ЄХБ. Так, вже у вересні 1945 р. уповноваженому Ради у справах із релігійних культів в УРСР Вільховому надійшла з Москви інструкція щодо здійснення об'єднання. Рекомендації, зазначені в документі, порушували умови Серпневої угоди, утискаючи у правах п'ятидесятників і віддаючи перевагу ЄХБ. Зокрема в інструкції вказувалося, що всю роботу зі злиття двох течій мали проводити представники ЄХБ, в об'єднаних громадах призначати пресвітерами лише євангельських християн-баптистів, слідкувати, аби п'ятидесятники не впливали на ЄХБ своєю обрядовістю, не допускати можливості конференцій п'ятидесятників, тощо [13, с. 209]. Водночас влада надавала консультації керівництву Союзу ЄХБ щодо приєднання й асиміляції п'ятидесятників у своєму складі.

Отже, об'єднанню євангельських християн і баптистів у спільну структуру, яке відбулося 1944 р., сприяла низка чинників. Зокрема, пошуки порозуміння у віровченні та культовій практиці, які увінчалися рішеннями з'їзду євангельських християн і баптистів у Росії 1920 р. та в Польщі 1923 р. Саме на підставі цих погоджень відбувалася розбудова духовної єдності євангельських християн-баптистів, що дало їм можливість безболісно об'єднатися у 1944 р. Вагомим чинником було прагнення місцевих громад обох течій до спільної діяльності з метою виживання у роки окупації. Таке стихійне об'єднання створило позитивне підґрунтя для подальшого об'єднання «згори». Чи не найвагомим фактором появи Союзу євангельських християн і баптистів у 1944 р. став вплив світської влади. Радянська влада всіляко пригнічувала розвиток релігійних спільнот. У 20-ті роки вона спонукала

розколи у середовищі протестантів, унеможливаючи об'єднання євангельських християн і баптистів. У 40-х роках радянська влада формально сприяла їх об'єднанню і водночас стимулювала міжконфесійну напругу в межах релігійної структури з метою її послаблення.

### Список використаних джерел:

1. Братский вестник. – 1945. – № 1. – 44 с.
2. Братский вестник. – 1945. – № 2. – 44 с.
3. В котле России: Автобиография И.С. Проханова (1869–1933). – Чикаго: Всемирный Союз Евангельских Христиан, 1992. – 263 с.
4. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс / В.А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
5. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 1, спр. 290, арк. 1–2.
6. Домашовець Г. Нарис історії Української євангельської баптистської церкви / Григорій Домашовець. – Ірвінгтон ; Торонто, 1967. – 459 с.
7. История баптизма: сборник / Сост. и предисл. С. В. Санников. – Вып. 1. – Одесса: Одесская богословская семинария: Богомыслие, 1996. – 496 с.
8. Кравченко П. Протестантські об'єднання в Україні у контексті соціальної політики більшовиків (20–30 роки ХХ століття). – Полтава: АСМІ, 2005. – 212 с.
9. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій / Вікторія Любашенко. – К.: Поліс, 1996. – 350 с.
10. Любомирено Б. З Христом в Україні. Записки віруючого за роки 1941–1943 / Б. Любомирено. – Вінніпег-Торонто: Дорога правди. – 1973. – 127 с.
11. Нищик С. Шлях віри / Степан Нищик. – Вінніпег-Детройт: Дорога правди, 1975. – 193 с.
12. Решетніков Ю. Огляд історії Євангельсько-баптистського братства в Україні / Ю. Решетніков, С. Санников. – Одесса: Богомыслие, 2000. – 230 с.
13. Саламаха І. П'ятидесятники України в післявоєнні роки (1945–1948 рр.) / Ігор Саламаха // Історія релігій в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – Випуск 1. – С. 207–214.
14. Саламаха І.В. Історія взаємовідносин між баптистами та євангельськими християнами в СРСР у 1920 – 1930-х роках / І.В. Саламаха // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2002. – Випуск XV. – С. 129–134.
15. Семенина І. Збережені Господом: спомини проповідника / І. Семенина. – Торонто-Чикаго: Дорога правди, 1958. – 55 с.
16. Сітарчук Р. Зовнішньо конфесійна діяльність протестантських церков України в перші роки радянської влади / Роман Сітарчук // Історія релі-

гій в Україні: праці XIII-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 20-22 травня 2003 року). – Книга 1. – Львів: Логос, 2003. – С. 509.

17. Ярцев А. Секта евангельских христиан / А. Ярцев. 2-е изд. – М.: Издание акц. об-ва «Безбожник» тип. изд-ва «Крестьянская газета», 1928. – 55 с.

18. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Zespół «Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego», sygn. 1442, str. 122–128.

19. Bednarczyk K. Historia Zborów Baptystów w Polsce do 1939 roku / Krzysztof Bednarczyk. – Warszawa: Słowo Prawdy, 1997. – 368 str.